

PERSPEKTYWY GOSPODARSTW RODZINNYCH W POLSCE

JÓZEF STANISŁAW ZEGAR

Abstrakt

Akcesja Polski do Unii Europejskiej zaowocowała przyspieszeniem transformacji rolnictwa według drogi, którą przechodziło rolnictwo krajów ekonomicznie wyżej rozwiniętych. Transformacja ta polega na spadku liczby gospodarstw rolnych, spadku udziału rolnictwa w strukturze gospodarstwa społecznego, natomiast wzroście potencjału i produkcji oraz wydajności ziemi, a zwłaszcza wydajności pracy w gospodarstwach rolnych przy utrzymywaniu się ogromnego zróżnicowania pomiędzy nimi. Analiza danych z ankiet struktury rolnej przeprowadzonych przez GUS w latach 2005 i 2016 wskazuje na przyspieszenie transformacji rolnictwa w Polsce po tej drodze. Analiza umożliwiła również opracowanie scenariusza zmian w gospodarstwach rodzinnych w okresie do 2030 roku. Gdy scenariusz odbiega od stanu pożądanego – także pod wpływem nowych okoliczności – możliwe są działania polityczne, które w pewnym zakresie mogą go skorygować. Dotyczy to nie tyle wspólnej polityki rolnej UE, co raczej polityki krajowej i to także wybiegającej poza tradycyjny zakres polityki rolnej.

Słowa kluczowe: transformacja rolnictwa, gospodarstwa rodzinne, scenariusz, polityka.

Kody JEL: O11, Q18, Q 48.

Wprowadzenie

Podstawowe wyzwanie, jakie stoi przed rolnictwem i całym systemem żywnościowym, to zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego i bezpieczeństwa ekologicznego oraz spójności społecznej. Warunkiem *sine qua non* sprostania temu wyzwaniu jest obranie kursu na zrównoważony rozwój – w danym wypadku rolnictwa.

To na ogół nie jest kwestionowane – pomimo niejednoznaczności czy nieustalonych granic tych pojęć, zwłaszcza pojęcia zrównoważonego rozwoju. Natomiast różnice poglądów pojawiają się w odpowiedzi na pytanie, czy temu wyzwaniu skuteczniej poddają gospodarstwa rodzinne czy gospodarstwa nierodzinne. Istotna różnica pomiędzy nimi sprowadza się do nakładów pracy. Te pierwsze opierają się głównie na pracy rodziny, te drugie zaś na pracy najemnej¹. Zarówno pierwsze, jak i drugie występują w różnych postaciach (formach). W przypadku gospodarstw rodzinnych to m.in. tradycyjne gospodarstwa chłopskie, gospodarstwa hobbystyczne, gospodarstwa pomocnicze i przede wszystkim gospodarstwa profesjonalne (pełnorolne, farmerskie). W przypadku gospodarstw nierodzinnych to m.in. przedsiębiorstwa rolne własności osób fizycznych (w tym rolników), przedsiębiorstwa korporacyjne, gospodarstwa spółdzielcze i spółki.

Gospodarstwa rodzinne w ciągu ponadtysiącletniej historii rolnictwa zmieniły się stosunkowo niewiele. Dopiero ostatnie trzysta lat zaowocowało ogromnymi zmianami takich gospodarstw w krajach obecnie ekonomicznie wysoko rozwiniętych. Impuls temu nadał rozwój kapitalizmu, który zresztą tworzył warunki dla wprost rewolucyjnych przeobrażeń (transformacji) rolnictwa². Przeobrażenia te zagroziły wręcz istnieniu gospodarstw rodzinnych, zwłaszcza w ich chłopskiej postaci. Zgodnie z poglądem klasyków³ gospodarstwa te miały przekształcić się w przedsiębiorstwa rolne (kapitalistyczne) lub/i gospodarstwa kolektywne (spółdzielcze). Historia tylko częściowo potwierdziła taki kierunek przeobrażeń, ponieważ – jak się okazało – gospodarstwa rodzinne nawet w krajach wysoko rozwiniętych nie tylko przetrwały, ale ciągle powstają nowe (Ploeg, 2009). Natomiast w krajach słabiej rozwiniętych gospodarstwa rodzinne – także w postaci chłopskiej – nadal dominują, stanowiąc swoiste *opus magnum* współczesnego świata⁴. Nowe uwarunkowania rozwojowe zmieniają spojrzenie na uniwersalność drogi przeobrażeń rolnictwa rodzinnego syntetycznie ujętej w metaforze „od chłopca do farmera i agrobiznesmena”, znakomicie zilustrowanej przez Tomczaka (2005)⁵.

¹ Oczywiście różnic jest więcej, ale nie są one przedmiotem rozważań w artykule.

² Ogrom zmian możemy obecnie ocenić, porównując farmy amerykańskie z gospodarstwami chłopskimi w Afryce – chociażby płynąc po Nilu.

³ Tym mianem określa się przede wszystkim K. Marksa, F. Engelsa, W. Lenina, K. Kautsky'ego.

⁴ Liczbę gospodarstw rodzinnych ocenia się na ponad 500 mln – z dominacją gospodarstw małych do 2 ha. Z nimi związane jest ponad 2 mld ludzi; w tym bez mała 1,5 mld osób czynnych zawodowo, co sprawia, że gospodarstwa rodzinne nadal stanowią największy sektor gospodarki świata. Gospodarstwa te użytkują 75% gruntów rolnych i produkują 80% światowej żywności (FAO, 2014, s. 8), a wartość ich produkcji rolnej szacuje się na 2,2 biliony US\$ (Graeub i in., 2016, s. 3), pomijając wartości nierynkowe, zwłaszcza środowiskowe.

⁵ W kwestii uniwersalności industrialnej drogi rozwoju rolnictwa warto rozróżnić prawidłowości dotyczące udziału rolnictwa w strukturze gospodarki narodowej (tendencja spadkowa udziału rolnictwa w zatrudnieniu, tworzeniu PKB i zaspokajaniu popytu finalnego) i wzrostu wydajności pracy (pościg za sektorem przemysłowym) oraz prawidłowości dotyczące zmian postaci (form organizacyjnych i społeczno-ekonomicznych) podmiotów rolniczych. Te pierwsze rzeczywiście można uznać za uniwersalne, co daje się logicznie wyjaśnić, natomiast te drugie nie są już tak oczywiste. W masie gospodarstwa chłopskie są zastępowane przez gospodarstwa rodzinne i rodzinne przedsiębiorstwa rolne, natomiast nie jest jeszcze przesądzone, że zostaną one zastąpione przez korporacyjne przedsiębiorstwa agrobiznesu.

Obecnie droga ta w przypadku krajów mniej rozwiniętych jest kwestionowana, bo inny jest czas historyczny i inne są współczesne uwarunkowania. Dzisiejsze kraje bogate (rozwinięte), gdy startowały do transformacji strukturalnej (faza *take off* wzrostu gospodarczego) miały mniejszą populację i mniejszy przyrost naturalny oraz praktycznie nieograniczone możliwości migracji do kolonii, aniżeli dzisiaj kraje mniej rozwinięte. Ponadto wówczas technologie produkcyjne w przemyśle i innych pozarolniczych sektorach wytwórczych były bardziej pracochłonne, co oznacza, że sektory te mogły zabsorbować więcej siły roboczej. Dzisiaj technologie są na ogół pracooszczędne i kapitałochłonne, a podaż wyrobów przemysłowych jest nadwyżkowa – przewyższa popyt. Problemem nie jest zwiększenie produkcji przemysłowej, lecz niedostateczny popyt. Ponadto nawet zakładając możliwość szybkiej ekspansji przemysłu i usług w dominujących liczebnie krajach mniej rozwiniętych, to – przy realnie dostępnych technologiach – przyspieszyłoby zagrożenie katastrofy ekologiczno-klimatycznej Ziemi. Z tego względu recepty proponowane przez Bank Światowy i Międzynarodowy Fundusz Walutowy pod koniec XX wieku i na początku bieżącego stulecia krajom mniej rozwiniętym, aby jak najszybciej przestawiały technologie rolnicze na tory przemysłowe, czyli przyspieszały procesy koncentracji i specjalizacji w rolnictwie, nie zakończyły się sukcesem. Dalsze postępowanie według tych recept spowodowałoby przyspieszenie procesu mechanizacji rolnictwa krajów mniej rozwiniętych – wybitnie pracochłonnego i kapitałoszczędnego. W dalszej perspektywie jest to oczywiście pożądane, natomiast obecnie osiągnięcie przez te kraje poziomu zmechanizowania rolnictwa jak w krajach rozwiniętych uwolniłoby co najmniej 3/4 zaangażowanych w rolnictwie światowych zasobów siły roboczej, co zwiększyłoby ponad 2-krotnie armię bezrobotnych na świecie z katastrofalnymi skutkami ekonomicznymi, społecznymi i politycznymi tego stanu rzeczy (Mazoyer i Roudart, 2006, s. 19-20).

Polska pod względem rozwoju gospodarczego osiągnęła status kraju rozwiniętego, czemu nie odpowiada stosunkowo duża liczba drobnych gospodarstw rodzinnych dominujących w rolnictwie. To spuścizna historyczna, której przyczyny są znane (Zegar, 2018a). Transformacja ustrojowa zapoczątkowana w 1989 roku oraz akcesja do Unii Europejskiej w 2004 roku wywierają ogromny wpływ na dynamikę przeobrażeń gospodarstw rodzinnych. W szczególności dotyczy to objęcia polskiego rolnictwa mechanizmami wspólnej polityki rolnej (WPR), jak też rozwoju sektorów nierolniczych i rosnące aspiracje ludności. W tej sytuacji pojawia się pytanie o perspektywy gospodarstw rodzinnych w Polsce, co ma oczywiście znaczenie dla obecnych rolników i ich ewentualnych następców, a także dla pozarolniczych sektorów gospodarki oraz ludności nierolniczej – miejskiej i wiejskiej. Niewątpliwie transformacja polskiego rolnictwa postępuje po drodze wytyczonej przez kraje zachodnioeuropejskie. Wady i zalety tej drogi były wielokrotnie opisywane. Natomiast w świetle nowych wyzwań i uwarunkowań nie od rzeczy jest refleksja nad nieuchronnością podążania nią, w tym zwłaszcza dążenia do osiągnięcia poziomu industrializacji rolnictwa charakterystycznego dla rolnictwa kra-

jów zachodnioeuropejskich, a tym bardziej rolnictwa amerykańskiego.⁶ Ale czy we współczesnym globalizującym się świecie jest pole do swobody wyboru innej drogi niż industrialna? Rozsądna wydaje się orientacja na rolnictwo społecznie zrównoważone (Woś i Zegar, 2002), mające na celu dobrostan społeczny, wykorzystując przy tym osiągnięcia postępu naukowo-technicznego, jak technologie rolnictwa precyzyjnego, rolnictwa organicznego, agrobiologicznego i *per analogiam* do przemysłu rolnictwa 4.0. To wymaga rozważnej i holistycznie ujmowanej transformacji rolnictwa.

Jaka zatem przyszłość czeka gospodarstwa rodzinne w Polsce? Poszukiwanie odpowiedzi na to pytanie stanowi główny cel artykułu. W istocie chodzi o identyfikację czynników rzutujących na przyszłość gospodarstw rodzinnych oraz opcji polityki rzutujących na trajektorię transformacji tych gospodarstw.

Podjęcie i źródła danych

Kreślenie perspektyw gospodarstw rodzinnych to nie prognoza, aczkolwiek jest pomocne w opracowywaniu scenariuszy i ewentualnie prognoz. Dotyczy natomiast ustalenia zmian ilościowych (liczba gospodarstw, potencjał produkcyjny), jak i zmian organizacji oraz technologii produkcji. Dotyczy także sytuacji, jakie mogą zaistnieć w przyszłości w odniesieniu do uwarunkowań czynników zmian gospodarstw rodzinnych. W kreśleniu perspektyw trzeba przede wszystkim określić czas (horyzont), ponieważ w przypadku krótszych okresów większe znaczenie dla przebiegu zmian ma inercja istniejącego systemu, natomiast w dłuższym okresie decydujące są czynniki egzogeniczne. W przedkładanym artykule horyzont perspektywy kończy się na 2030 roku, a zatem jest stosunkowo nieodległy, co oznacza, że inercja będzie odgrywać istotną rolę – może nawet kluczową. Podstawowe znaczenie ma zatem ekstrapolacja dotychczasowych trendów rozwoju gospodarstw rodzinnych. Punktem wyjścia jest analiza zmian w indywidualnych gospodarstwach rolnych w okresie 2005-2016, a więc po akcesji Polski do Unii Europejskiej, kiedy to polskie rolnictwo zaczęło mozolnie odrabiać dystans do rolnictwa krajów zachodnioeuropejskich⁷. Materiału faktograficznego dostarczyły wyniki ankiety struktury rolnej przeprowadzonej przez GUS w latach 2005 i 2016 – uogólnionej na całe rolnictwo. Ze względu na zmiany metodologiczne, w tym definicji gospodarstwa rolnego, po-

⁶ Transformacja industrialna rolnictwa nieodłącznie wiąże się z powiększaniem areалу i wielkości ekonomicznej gospodarstw rodzinnych. Nie bezzasadne jest jednak pytanie o pułap koncentracji, biorąc pod uwagę nie tylko ekonomikę. Warto poddać refleksji przykład przemysłu, który fazę koncentracji – wielkich fabryk – ma już za sobą. Na horyzoncie pojawiają się symptomy spowolnienia na drodze industrialnej i poszukiwania zasadniczo odmiennego modelu wytwarzania produktów rolniczych. Pojawia się zatem pytanie, czy taki kierunek przeobrażeń rolnictwa jest nieuchronny i pożądany, jak też o sensowność pościgu, do którego skłania czy zmusza konkurencyjny rynek. Warto odnotować, że niektóre kraje wschodnioazjatyckie osiągnęły sukces w rolnictwie bez koncentracji (Hayami i Ruttan, 1985), jednak współczesne uwarunkowania rozwojowe skutkują koncentracją w rolnictwie w tych krajach, aczkolwiek na stosunkowo niskim poziomie.

⁷ Według danych Rachunków Ekonomicznych Rolnictwa w latach 2004-2017 produktywność pracy (tys. euro/AWU) w sektorze rolnictwa w Polsce wzrosła 2,5-krotnie, a w UE-15 (tzw. stare kraje UE) 1,5-krotnie (w wyniku szybszego wzrostu produkcji rolniczej i większego spadku zatrudnienia w Polsce). Nadal jednak produktywność pracy w polskim rolnictwie stanowi zaledwie 21% produktywności pracy w UE-15 (2004 r. – 12%). Również opłata pracy w sektorze rolnym w Polsce wzrosła 3,5-krotnie, podczas gdy w UE-15 – 1,5-krotnie.

równywalne dane są możliwe dla zbiorowości gospodarstw indywidualnych o powierzchni użytków rolnych utrzymywanych w dobrej kulturze rolnej (DKR) 1 ha i więcej. Ten zbiór gospodarstw jest przedmiotem dalszej analizy. Na gospodarstwa tego zbioru w 2016 roku przypadało: 91,6% powierzchni ogólnej rolnictwa, 91,5% UR w DKR, 88,0% pogłowia (SD) i 87,3% standardowej produkcji (SP).

Zbiorowość gospodarstw indywidualnych (zamiennie: rodzinnych) jest bardzo zróżnicowana pod wieloma względami. Zazwyczaj wskazuje się na zróżnicowanie obszaru (struktura agrarna) i wielkości ekonomicznej (struktura ekonomiczna). Operowanie danymi dla całej zbiorowości analizowanych gospodarstw czy uśrednionymi danymi na gospodarstwo, o ile uprawnione w analizach porównawczych, jest niewystarczające w przypadku kreślenia perspektyw. W miejsce stosowanej w przeszłości struktury obszarowej gospodarstw w artykule posłużono się kryterium społeczno-ekonomicznym, za które przyjęto przeważające źródła utrzymania rodziny (dochód rolniczy lub dochody z innych źródeł) i przeważające miejsce (sposób) realizacji produkcji (rynek lub samozaopatrzenie konsumpcyjne). Ukierunkowanie gospodarstwa na produkcję rynkową lub na samozaopatrzenie ma zasadnicze znaczenie dla organizacji gospodarstwa rolnego. W pierwszym przypadku gospodarstwo zostaje podporządkowane logice rynku w zakresie struktury produkcji, technologii (metod produkcji) oraz rachunku ekonomicznego. Natomiast gospodarstwa zorientowane na samozaopatrzenie nie kierują się logiką rynku, zaś nawet gdy posługują się rachunkiem ekonomicznym, to odbiega on znacząco od klasycznego rachunku zorientowanego na uzyskanie maksymalnej korzyści ekonomicznej. W przypadku dochodu rolniczego, jeżeli stanowi on przeważające źródło utrzymania rodziny, to wówczas istotnie wpływa na podejście do gospodarstwa rolnego. Jeżeli dochód ten jest satysfakcjonujący, to gospodarstwo rolne może być traktowane jako profesjonalne (pełnorolne), niezależnie od wielkości areалу użytków rolnych. Natomiast jeżeli dochód nie jest satysfakcjonujący, to pojawia się problem przyszłości gospodarstwa. Gospodarstwa wyróżnionej zbiorowości pogrupowano zatem w cztery typy społeczno-ekonomiczne, a mianowicie: A – rolników (profesjonalne, farmerskie)⁸, gdy przeważa dochód rolniczy i sprzedaż na rynek, B – dwuzawodowe, gdy przeważa sprzedaż na rynek, natomiast dochód rolniczy nie stanowi przeważającego źródła utrzymania, C – hobbistyczne, gdy przeważa samozaopatrzenie, a dochód rolniczy nie stanowi przeważającego źródła utrzymania oraz D – chłopskie, gdy przeważa dochód rolniczy oraz produkcja na samozaopatrzenie (schemat 1). Przedmiotem szczególnego zainteresowania są gospodarstwa typu A, bo to one dominują w rolnictwie, oraz w mniejszym zakresie gospodarstwa typu B, bo to one stanowią wsparcie (rezerwuuar) rozwoju dla zbiorowości gospodarstw typu A. Natomiast gospodarstwa typu D stanowią postać zanikającą, zaś losy gospodarstw typu C określone są przez czynniki kulturowe i alternatywne systemy żywnościowe.

⁸ Nie ma „dobrego” terminu na tę postać gospodarstwa rolnego: GUS w badaniach budżetów gospodarstw domowych posługuje się nazwą „gospodarstwa rolników”; dawniej stosowano terminy „gospodarstwa kmiećce” lub „gospodarstwa pełnorolne”, współcześnie występuje termin „gospodarstwa farmerskie” lub profesjonalne, niekiedy „rynkowe” lub „towarowe” (zakresy gospodarstw określanych tymi terminami z reguły wykraczają poza gospodarstwa typu A).

Kryteria i typy społeczno-ekonomiczne gospodarstw indywidualnych

Wyszczególnienie		Kryterium dochodu	
		Dochód rolniczy	Dochód nierolniczy
Kryterium realizacji produkcji	Rynek	A (profesjonalne)	B (pomocnicze)
	Samozatrzymanie	D (chłopskie)	C (hobbistyczne)

Źródło: opracowanie własne.

Wyróżnione typy gospodarstw indywidualnych mają różne znaczenie dla rolnictwa, a także odmienne perspektywy rozwoju. Z tego względu najpierw przedstawiono zmiany podstawowych charakterystyk wyróżnionych typów gospodarstw, a następnie opracowano scenariusz bazowy na podstawie nieznacznie zmodyfikowanej ekstrapolacji trendów z lat 2005-2016. Scenariusz ten nie stanowi prognozy, ale stanowi punkt odniesienia dla oceny stanu według tego scenariusza w roku zamykającym perspektywę (2030 r.) oraz punkt wyjścia dla rozważań (refleksji) nad perspektywami gospodarstw rodzinnych, a w szczególności czynników mogących powodować odchylenie się rzeczywistej trajektorii rozwoju gospodarstw rodzinnych od scenariusza bazowego oraz politykę rozwoju takich gospodarstw.

Gospodarstwa rodzinne po akcesji do Unii Europejskiej

W prezentacji wyników analizy wyróżnionej zbiorowości gospodarstw – tzn. gospodarstw indywidualnych o powierzchni 1 ha i więcej użytków rolnych w DKR – ograniczono się do: liczby gospodarstw i potencjału produkcyjnego oraz struktury obszarowej i struktury ekonomicznej – wyróżniając przy tym wyżej zdefiniowane typy społeczno-ekonomiczne. Na wstępie zaprezentowano gospodarstwa badanej zbiorowości na tle ogółu gospodarstw rolnych w Polsce (tab. 1) – dla zobrazowania znaczenia gospodarstw wyróżnionej zbiorowości w rolnictwie całkowitym.

W zbiorowości badanych gospodarstw indywidualnych pod względem liczby na pierwszym miejscu plasują się gospodarstwa typu B. To pokłósie rozwijanych w okresie uprzemysłowienia kraju gospodarstw dwuzawodowych (chłopów-robotników)⁹, która z czasem podlegała dyferencjacji w kierunku gospodarstw pomocniczych oraz hobbistycznych. Natomiast pod względem potencjału produkcyjnego oczywiście dominują gospodarstwa typu A, którym znacząco ustępują gospodarstwa typu B oraz jeszcze bardziej gospodarstwa typów C i D. To w gospodarstwach typu A skupia się gros ziemi, nakładów pracy i standardowej produkcji oraz standardowej nadwyżki bezpośredniej, jak też pogłowia zwierząt gospodarskich¹⁰ (tab. 2 i 3). Zatem przedmiotem szczególnego zainteresowania polityki rolnej powinny być gospodarstwa typu A i B – wrażliwe na sygnały rynku i instrumenty polityki rolnej – bowiem w nich skupia się potencjał przyrodniczy, a ich produkcja kierowana na rynek ma zasad-

⁹ Warto odnotować, że w gospodarstwach dwuzawodowych coraz częściej robotnicy są zastępowani przez pracowników umysłowych, przedsiębiorców, emerytów i rencistów.

¹⁰ Zapewne także środków trwałych (na co wskazują dane spisu rolnego 2010 – zob. Zegar, 2018a), lecz ankieta strukturalna nie ujmowała tej cechy.

niczy wpływ na bezpieczeństwo żywnościowe kraju. Gospodarstwa te są poddane wymogom konkurencji rynkowej, co wymaga od nich zwiększania skali produkcji i obniżania kosztów jednostkowych. Natomiast gospodarstwa typu C, dysponujące znaczącym arealem użytków rolnych (1,4 mln ha), powinny być przedmiotem zainteresowania polityki ze względu na te grunty, ale też rolę produkcji hobbystycznej w wyżywieniu, zachowaniu bioróżnorodności i krajobrazu, wspieraniu rynków lokalnych i żywotności miejscowości wiejskich. Stąd ważne są działania podmiotów doradztwa rolniczego na rzecz oświaty i edukacji rolniczej rolników hobbystów, rozwijanie innowacji rolniczych i usług także dla takich gospodarstw. Nie od rzeczy byłoby także krzewienie współpracy między nimi oraz z rolnikami innych typów gospodarstw. Gospodarstwa typu D schodzą powoli ze sceny i w tym trzeba im pomagać przez rozwiązania w sferze polityki społecznej.

Tabela 1

Gospodarstwa rolne w Polsce w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	Gospodarstwa ogółem		Gospodarstwa osobowości prawnej		Gospodarstwa indywidualne ^a		Gospodarstwa badane ^b	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Liczba gospodarstw ^c	2 476,5	1 410,7	3 644	4 129	2 472,8	1 406,6	1 723,9	1 398,1
Powierzchnia ogółem (tys. ha)	17 424	16 236	1 822	1 353	15 602	14 884	15 131	14 870
Powierzchnia UR (tys. ha)	15 320	14 543	1 592	1 249	13 729	13 294	13 424	13 288
Powierzchnia UR w dobrej kulturze rolnej (DKR) (tys. ha)	14 755	14 406	1 423	1 223	13 332	13 183	13 060	13 181
Pogłowie zwierząt gospodarskich (tys. SD ^e)	7 141	6 732	528	587	6 613	6 145	6 430	5 924
Nakłady pracy (tys. AWU ^d)	2 292	1 676	45	41	2 247	1 635	2 035	1 617
Standardowa produkcja (mln euro)	23 551	25 012	2 057	2 686	21 495	22 326	20 824	21 824
Standardowa nadwyżka bezpośrednia (mln euro)	13 522	12 372	1 154	1 107	12 368	11 265	1 196	11 143
Użytki rolne/ gospodarstwo (ha)	6,19	10,31	436,77	302,51	5,55	9,45	7,79	9,50
Standardowa produkcja (SP)/ gospodarstwo (tys. euro)	9,51	17,73	564,38	650,50	8,69	15,87	12,08	15,61
Standardowa nadwyżka bezpośrednia (SNB)/ gospodarstwo (tys. euro)	5,46	8,77	316,68	268,03	5,00	8,01	6,94	7,97

^a Gospodarstwa według klasyfikacji (definicji) GUS w latach 2005 i 2016; ^b gospodarstwa według tej samej klasyfikacji (o powierzchni użytków rolnych w dobrej kulturze rolnej 1 ha i więcej); ^c sztuki duże; ^d roczna jednostka nakładów pracy (AWU – *Annual Work Unit*) – ekwiwalent 2120 godz. pracy rocznie.

Źródło: zestawiono na podstawie danych ankiety struktury rolnej GUS z lat 2005 i 2016 naliczonych w US Olsztyn na potrzeby Programu Wieloletniego 2015-2019 (zadanie „Dylematy zrównoważonego rozwoju rolnictwa w Polsce”) realizowanego w IERiGŻ-PIB w Warszawie.

Tabela 2

Liczba i potencjał produkcyjny gospodarstw rodzinnych według typów społeczno-ekonomicznych w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	Ogółem	Typy społeczno-ekonomiczne			
		A	B	C	D
2005 r.					
Liczba gospodarstw (tys. szt.)	1 724	526	671	432	95
Powierzchnia ogółem (tys. ha)	15 131	8 732	3 910	1 595	894
Użytki rolne w DKR (tys. ha)	13 061	7 880	3 240	1 169	772
Grunty orne (tys. ha)	9 902	6 250	2 364	726	562
Nakłady pracy (tys. AWU)	2 035	956	574	360	145
Pogłowie zwierząt (tys. SD)	6 430	4 585	946	428	471
Produkcja standardowa (SP) (mln EUR)	20 824	13 891	4 091	1 540	1 302
2016 r.					
Liczba gospodarstw (tys. szt.)	1 398	429	506	428	35
Powierzchnia ogółem (tys. ha)	14 870	9 105	3 739	1 800	226
Użytki rolne w DKR (tys. ha)	13 181	8 372	3 207	1 416	186
Grunty orne (tys. ha)	9 766	6 526	2 423	691	126
Nakłady pracy (tys. AWU)	1 617	817	427	322	51
Pogłowie zwierząt (tys. SD)	5 924	5 184	570	133	37
Produkcja standardowa (SP) (mln EUR)	21 823	16 605	3 882	1 140	196

Źródło: jak w przypadku tab. 1.

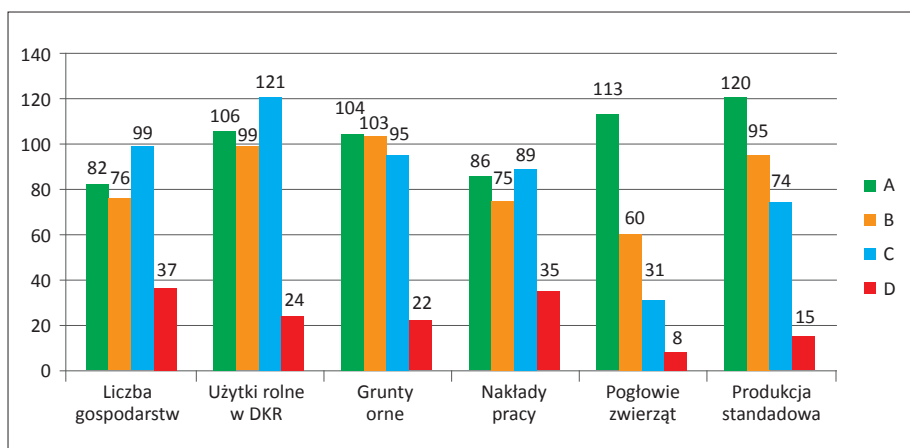
Tabela 3

Struktura potencjału produkcyjnego gospodarstw rolnych wyróżnionych typów produkcyjno-ekonomicznych w latach 2005 i 2016 (ogółem = 100)

Wyszczególnienie	A		B		C		D	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Liczba gospodarstw	30	31	39	36	25	30	6	3
Powierzchnia ogółem	58	61	26	25	10	12	6	2
Użytki rolne w DKR	60	64	25	24	9	11	6	1
Grunty orne	63	67	24	25	7	7	6	1
Nakłady pracy	47	51	28	26	18	20	7	3
Pogłowie zwierząt	71	88	15	10	7	1	7	1
Produkcja standardowa	67	76	20	18	7	5	6	1
Standardowa nadwyżka bezpośrednia	66	73	21	20	8	6	5	1

Źródło: jak w przypadku tab. 1.

W okresie objętym analizą miał miejsce znaczący spadek liczby gospodarstw rolnych. W szczególności dotyczy to tradycyjnych gospodarstw chłopskich (typ D). Liczba gospodarstw typu B spadła o 1/4, a gospodarstw typu A o niecałą 1/5. Z tendencji spadkowej przejściowo (czasowo) wyłamały się gospodarstwa typu C, co można wyjaśnić uwarunkowaniem transferów WPR¹¹. Ważną cechą zmian jest umacnianie się dominacji gospodarstw typu A w zakresie produkcji (SP) oraz nadwyżki ekonomicznej (SNB)¹². Gospodarstwa tego typu, przy pogłębiającym się zróżnicowaniu wewnętrznym, zwiększają w szczególności przewagę w produkcji zwierzęcej (rys. 1), aczkolwiek odsetek gospodarstw utrzymujących zwierzęta gospodarskie obniżył się również w gospodarstwach tego typu z 84% w 2005 roku do 68% w 2016 roku (w całej zbiorowości gospodarstw rodzinnych odpowiednio z 72 do 51%). Ogólna tendencja polega zatem na profesjonalizacji gospodarstw typu A i stopniowym wycofywaniu się z działalności rolniczej gospodarstw pozostałych typów.

Rys. 1. Typy społeczno-ekonomiczne gospodarstw rodzinnych: zmiany w latach 2005-2016 (%).

Źródło: opracowano na podstawie danych jak w tab. 1.

¹¹ Uwarunkowanie płatności obszarowych od spełniania wymogów przewidzianych zasadą wzajemnej zgodności (*cross compliance*) spowodowało przywrócenie do rolniczego użytkowania znaczącego areалу UR (przywrócenie to po części ma zapewne charakter formalny, a po części zostało przekazane w nieformalną dzierżawę gospodarstwom głównie typu A). W całym rolnictwie powierzchnia UR zmniejszyła się o 780 tys. ha w okresie 2005-2016, natomiast areal UR w DKR zwiększył się o ok. 350 tys. ha. W badanej zbiorowości gospodarstw areal UR zmniejszył się o 136 tys. ha, natomiast UR w DKR wzrósł o ok. 140 tys. ha. Interesujący jest przypadek gospodarstw typu C, w których w związku z transferami WPR pojawiło się prawie 200 tys. nowych gospodarstw (w znacznej części wirtualnych, jedynie statystycznych), które przywróciły do użytkowania około 740 tys. ha UR, z czego około 720 tys. ha to UR w DKR.

¹² Zmiany produkcji standardowej i standardowej nadwyżki bezpośredniej dotyczą wolumenu, ponieważ zastosowano te same wskaźniki przeliczeniowe dla obu lat. Faktyczne wielkości tych kategorii ustalone przy odmiennym zestawie wskaźników przeliczeniowych są nieznacznie wyższe.

Gospodarstwa typu A kilkakrotnie przeważają nad gospodarstwami pozostałych typów (tab. 4). W ciągu 11 lat przeciętny areal gospodarstw tego typu (A) zwiększył się o 30%, a wolumen produkcji standardowej o 46%. Gospodarstwa te wprawdzie dostarczają przeważającego dochodu rodzinie je użytkującej, lecz wielkość tego dochodu odbiega *in minus* od dochodu parytetowego. Badania struktury rolnej nie zawierają informacji o wielkości dochodów, lecz – opierając się na danych budżetów gospodarstw domowych i FADN – można ustalić, że osiągnięcie przez nie dochodu na poziomie parytetu wymagałoby *ceteris paribus* zwiększenia ich areалу UR o 10 ha UR, gdyż obecnie obszar UR gospodarstwa o dochodzie parytetowym sięga 30 ha (przed akcesją było to nieco ponad 20 ha).

Tabela 4

Potencjał produkcyjno-ekonomiczny wyróżnionych typów gospodarstw w latach 2005 i 2016 (przeciętnie na gospodarstwo)

Wyszczególnienie	Ogółem		A		B		C		D	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Użytki rolne (ha)	7,8	9,5	15,1	19,6	5,0	6,4	3,0	3,4	8,4	5,4
Nakłady pracy (AWU)	1,2	1,2	1,8	1,9	0,9	0,8	0,8	0,8	1,5	1,5
Pogłowie zwierząt (SD)	3,7	4,2	8,7	12,1	1,4	1,1	1,0	0,3	5,0	1,1
Produkcja standardowa (tys. EUR)	12,1	15,6	26,4	38,7	6,1	7,7	3,6	2,7	13,8	5,7
Standardowa nadwyżka bezpośrednia (tys. EUR)	6,9	8,0	14,9	18,9	3,7	4,4	2,1	1,6	7,8	3,4

Źródło: jak w przypadku tab. 1.

Gospodarstwa rodzinne są bardzo zróżnicowane pod względem obszaru i wielkości ekonomicznej, a zatem i opłaty pracy. Zróżnicowanie to stanowi cechę immanentną takich gospodarstw. Tak było w przeszłości, tak jest i obecnie. Dotyczy to zwłaszcza gospodarstw typu A, spośród których zaledwie około 1/4 osiąga opłatę pracy (dochód rolniczy po potrąceniu kosztu własnego kapitału i ziemi) na poziomie parytetu. Takie gospodarstwa określa się jako ekonomicznie żywotne (O'Donoghue i in., 2016)¹³.

Ważnym, a historycznie i przeciętnie rzecz biorąc podstawowym czynnikiem różnicującym gospodarstwa rodzinne, jest obszar UR. Ograniczając się do gospodarstw typu A i typu B, które są istotne dla przyszłości gospodarstw rodzinnych, trzeba odnotować jako zjawisko pozytywne postępującą quasi-polaryzację struktury obszarowej. Oznacza to spadek udziału gospodarstw grupy środkowej (średnich) na rzecz gospodarstw o ponad średnim obszarze przy utrzymywaniu się udziału gospodarstw najniższej grupy obszarowej (tab. 5). Podobnie przedstawia się struktura gospodarstw typu A i B według standardowej produkcji, aczkolwiek w tym przypadku dyferencjacja gospodarstw typu B jest o wiele większa (tab. 6).

¹³ Spotyka się także określenie żywotności ekonomicznej gospodarstwa przez spełnianie wymogu konkurencyjności rynkowej (Ziętara i Zieliński, 2012).

Tabela 5

Struktura gospodarstw typu A i B według powierzchni UR w latach 2005 i 2016 oraz liczba gospodarstw w 2016 roku

Grupy obszarowe	A		B		Liczba gospodarstw w 2016 r. (tys.)	
	2005	2016	2005	2016	A	B
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	429	506
1-5	20,2	18,2	68,2	59,4	78	301
5-25	67,6	62,0	30,7	38,4	266	194
25-50	9,2	13,1	0,8	1,5	56	8
50-100	2,2	4,7	0,2	0,5	20	2
>100	0,8	2,0	0,1	0,2	9	1

Źródło: jak w przypadku tab. 1.

Tabela 6

Struktura gospodarstw według standardowej produkcji w typie A i typie B w latach 2005 i 2016

Grupy SP (tys. euro)	A		B		Liczba gospodarstw w 2016 roku (tys.)	
	2005	2016	2005	2016	A	B
Razem	100	100	100	100	429	506
Do 8	22,7	22,8	77,7	75,4	98	381
8-25	43,8	23,4	19,8	16,3	100	82
25-50	22,0	25,2	2,0	6,0	108	31
50-100	8,8	21,7	0,4	1,8	93	9
>100	2,7	6,9	0,1	0,5	30	3

Źródło: jak w przypadku tab. 1.

Zmiany w zakresie struktury agrarnej (obszarowej) i struktury ekonomicznej gospodarstw rodzinnych są ważne w kontekście przyszłości tych gospodarstw. Część gospodarstw tego typu będzie rezygnować z działalności rolniczej lub przechodzić na pozycje hobbistycznej działalności rolniczej, natomiast mniej liczne gospodarstwa tego typu będą orientować się na biznesową działalność rolniczą. W przypadku gospodarstw typu A do wyboru są opcje: 1) powiększenie zasobów gospodarstwa (ziemi i innych czynników produkcji); 2) zwiększenie siły ekonomicznej gospodarstwa przez wdrożenie innowacji (także obniżających koszty produkcji) oraz zmianę struktury produkcji (na przykład na rzecz produktów o wyższej wartości dodanej, w tym zwłaszcza produktów wysokiej jakości); 3) podjęcie działalności nierolniczej w oparciu o aktywa gospodarstwa rolnego lub niezwiązanej z nimi; 4) podjęcie pracy zarobkowej poza gospodarstwem rolnym z utrzymaniem gospodarstwa rolnego (czyli na ogół przejścia do typu B); 5) likwidacja gospodarstwa rolnego (sprzedaż, dzierżawa). Takie opcje stoją również przed gospodarstwami

typu D, z tym że decydujące znaczenie ma w tym przypadku czynnik ludzki, zaś do rzadkości należy opcja 1). W gospodarstwach typu B w miarę wzrostu dochodów pozarolniczych najbardziej prawdopodobną opcją będzie przechodzenie do typu C bądź likwidacja gospodarstwa; pewna frakcja gospodarstw tego typu będzie nadal prowadzić towarową produkcję rolniczą, a jedynie raczej nieliczne będą wybierać opcję profesjonalnego gospodarstwa rolnego.

W gospodarstwach typu A ma miejsce wzrost siły ekonomicznej mierzonej produkcją standardową: odsetek gospodarstw o małej sile ekonomicznej (do 25 tys. euro) spadł z około 2/3 w 2005 roku do poniżej 1/2 w 2016 roku. Przyjmując, że wielkość ekonomiczna żywotnego gospodarstwa powinna wynosić co najmniej 50 tys. euro, to z prostego rachunku wynika, że liczba takich gospodarstw w zbiorowości typu A wynosi około 123 tys. gospodarstw. Dołączając do tego gospodarstwa pozostałych typów spełniające takie kryterium (zaledwie około 12 tys.), ustalimy, że próg ekonomicznej żywotności spełnia około 135 tys. gospodarstw. Można zatem szacować, iż w najbliższych kilkunastu latach liczba ekonomicznie żywotnych gospodarstw rodzinnych nie przekroczy 150 tys. Jednak liczba gospodarstw ekonomicznie żywotnych może się także zmniejszyć, jeżeli wymogi co do rozmiarów produkcji standardowej (próg żywotności ekonomicznej) wzrosną bardziej aniżeli ta produkcja.

Z przedstawionych danych wypływa generalny wniosek, że gospodarstwa typu A są zorientowane na rozwój – większość wiąże przyszłość z działalnością rolniczą. Pozostałe gospodarstwa tego typu będą stopniowo zasilać zbiorowość pozostałych typów gospodarstw lub ulegać likwidacji. W pierwszym przypadku zmiany wymuszają głównie relacje ekonomiczne (przymus zwiększania skali produkcji wynikający z konkurencji na rynku oraz rosnących wynagrodzeń w sektorach nierolniczych), w drugim zaś w grę wchodzi niemożność sprostania konkurencji oraz brak sukcesorów. Gospodarstwa typu B w większości stoją okrakiem między orientacją rolniczą a nierolniczą z tym, że szala przechyla się coraz bardziej na tą ostatnią, natomiast gospodarstwa typu C i D stopniowo wycofują się z działalności rolniczej, aczkolwiek część z nich będzie trwać ze względów pozaekonomicznych: upodobań (typ C) czy konieczności (typ D). Zatem o dalszym przebiegu transformacji industrialnej rolnictwa rodzinnego będą przesądzać przede wszystkim losy gospodarstw typu A i w mniejszym stopniu gospodarstw typu B, natomiast losy pozostałych typów nie będą odgrywać większej roli.

Perspektywę gospodarstw rodzinnych określają zmiany demograficzne. W okresie 2017-2030 liczba ludności w wieku produkcyjnym – według prognozy GUS – zmniejszy się o 700 tys., natomiast w wieku poprodukcyjnym zwiększy się o prawie 1,8 mln osób¹⁴. Na wsi odpowiednio o 250 i 900 tys. (GUS, 2018, s. 209, tab. 5(133) i s. 227, tab. 30(158)). W przypadku użytkowników gospodarstw rolnych rośnie przeciętny wiek użytkowników i dotyczy to wszystkich typów gospodarstw. Uwagę zwraca stosunkowo duży odsetek użytkowników w wieku 65

¹⁴ Przez ludność w wieku produkcyjnym rozumie się mężczyzn w wieku 18-64 lata, a kobiety w wieku 18-59 lat; zaś w wieku poprodukcyjnym – mężczyzn 65 i więcej lat, a kobiety 60 lat i więcej.

i więcej lat w typie C (18%) oraz w typie B (12%). Biorąc pod uwagę odsetek gospodarstw użytkowników w wieku 45-64 lata (w grupie typu C 54% i w grupie typu B 52%, a w grupie typu A 60%), można przypuszczać, że w perspektywie do 2030 roku prawie połowa gospodarstw tych typów będzie zmieniała użytkownika (głównie na rzecz sukcesorów) lub będzie likwidowana¹⁵.

Kierunek i skala transformacji gospodarstw rodzinnych do 2030 roku

Analiza zmian w rolnictwie indywidualnym wskazuje na to, że w Polsce niewątpliwie mamy do czynienia z farmerską drogą rozwoju rolnictwa *in statu nascendi*, która po akcesji do UE nabrała przyspieszenia i to paradoksalnie pomimo tego, że WPR osłabia działanie kieratu rynkowego (Czyżewski, 2017). Zakładając kontynuację zmian obserwowanych w latach 2005-2016 (ekstrapolacja trendu z nieznaczną modyfikacją), ustalono orientacyjną liczbę gospodarstw w 2030 roku: typu A na około 300 tys., podobnie jak gospodarstw typu B. W tym roboczym scenariuszu, który określono jako bazowy, pominięto gospodarstwa typu D – praktycznie schodzące ze sceny oraz gospodarstwa typu C – niemające większego znaczenia produkcyjnego, które w znacznym stopniu są określane przez różnorodne i nieprzewidywalne czynniki (tab. 7)¹⁶.

Tabela 7

Scenariusz bazowy (ekstrapolacji) gospodarstw typu A i B

Wyszczególnienie	2016		2030	
	A	B	A	B
Liczba gospodarstw (tys.)	429	506	300	300
Powierzchnia UR w DKR (mln ha)	8,4	3,2	9,1	2,9
Nakłady pracy (tys. AWU)	817	427	600	270
Standardowa produkcja ^a (mld euro)	16,6	3,9	21,0	3,8
Użytki rolne w DKR/gospodarstwo (ha)	19,6	6,4	30,3	9,6
Nakłady pracy/gospodarstwo (AWU)	1,9	0,8	2,0	0,7
Standardowa produkcja/gospodarstwo (tys. euro)	38,7	7,7	70	12,5

Źródło: opracowanie własne.

¹⁵ W odniesieniu do użytkowników warto odnotować rosnący odsetek użytkowników z wykształceniem na poziomie wyższym, który wzrósł w gospodarstwach rodzinnych z 6,5% w 2005 r. do 15,8% w 2016 r., przy czym w gospodarstwach typu A odpowiednio z 3,8 do 11,7%, typu B z 10,1 do 20,5%, typu C z 5,1 do 15,3% i typu D z 1,6 do 4,0%. Dominuje wykształcenie wyższe ogólne, zwłaszcza w gospodarstwach typu B (17,4% w 2016 r.) i typu C (13,8% w 2016 r.).

¹⁶ Jednak gospodarstwa tych typów posiadają (2016 r.) 1,6 mln ha UR w DKR (12,1% takich użytków w analizowanej zbiorowości gospodarstw), a w 2030 r. będzie to około 1,0 mln ha (7,7%). W latach 2005-2016 areał UR w DKR w przedmiotowej zbiorowości zwiększył się o 120 tys. ha, co było zasługą gospodarstw typu C (wzrost o 250 tys. ha), natomiast do 2030 roku należy liczyć się ze spadkiem UR w DKR o około 200 tys. ha.

Scenariusz bazowy nie stanowi prognozy, ale może być punktem odniesienia dla ocen i ewentualnych działań politycznych. Scenariusz ten zakłada kontynuację trendu rozwoju rolnictwa według tzw. drogi farmerskiej (industrialnej). W związku z tym pojawia się istotne pytanie, czy skutki scenariusza bazowego są satysfakcjonujące z punktu widzenia układu nadrzędnego. To ważne pytanie, które może być stawiane w wielu kontekstach – na przykład konkurencyjności, wydajności pracy, produktywności ziemi, dostarczania dóbr publicznych. Problem komplikuje dodatkowo konieczność uwzględniania nie tylko aspektu ekonomicznego, lecz także społecznego (na przykład konkurencyjność ekonomiczna a konkurencyjność społeczna, wydajność pracy ekonomiczna i społeczna, dobra publiczne a antydobra publiczne). Już chociażby w świetle tych uwag odpowiedź na postawione pytanie nie jest łatwa.

Kryteria oceny poziomu (stanu) rolnictwa w scenariuszu bazowym trzeba wiązać z celami polityki krajowej. Cele te można ująć jako cztery bezpieczeństwa: żywnościowe, ekologiczne, ekonomiczne i społeczne. Między nimi zachodzą różnorakie relacje, w tym konkurencyjności i komplementarności. W dużym uproszczeniu te bezpieczeństwa można określić następująco. Bezpieczeństwo żywnościowe oznacza zaspokojenie potrzeb racjonalnego wyżywienia ludności kraju w oparciu o produkty żywnościowe o wysokiej jakości – krajowe i zagraniczne – przy dodatnim saldzie obrotów handlowych z zagranicą oraz spełnieniu progowych wartości w zakresie pozostałych rodzajów bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo ekologiczne oznacza wytwarzanie produktów rolniczych na potrzeby żywnościowe i pozażywnościowe (biogospodarki) w sposób przyjazny dla środowiska przyrodniczego – bez zwiększenia presji na ekosystemy. Bezpieczeństwo ekonomiczne oznacza satysfakcjonujący dochód rolników utrzymujących się głównie z pracy w rolnictwie – parytetową opłatę pracy oraz konkurencyjność. Bezpieczeństwo społeczne oznacza akceptowane (satysfakcjonujące) warunki życia ludności rolniczej, wkład w rozwój kultury, zachowanie tradycji i sprzyjanie żywotności obszarów wiejskich.

Dylematem perspektywicznym jest ustalenie, czy wyróżnione rodzaje bezpieczeństwa mogą być skuteczniej osiągnięte przez gospodarstwa rodzinne czy inne formy gospodarstw rolnych, w tym zwłaszcza kapitalistyczne przedsiębiorstwa rolne. W koncepcji rolnictwa społecznie zrównoważonego priorytet nadaje się gospodarstwom rodzinnym (Woś i Zegar, 2002), które bezsprzecznie będą dominować do roku 2030. Przy tym będą to gospodarstwa o większej skali produkcji. To nieunikniony skutek rozwierających się nożyc cen rolnych (szybszy wzrost cen środków produkcji rolnej niż cen produktów rolnych) oraz wzrostu wynagrodzeń w sektorach pozarolniczych, co tworzy silną presję na koncentrację i specjalizację w rolnictwie, aby wynagrodzenie nakładów pracy rolnika (dochód rolniczy) nie odbiegało znacząco od parytetu dochodów. Ustalono, że w latach 2005-2016 wynagrodzenia pracujących w gospodarce narodowej wzrosły prawie 6-krotnie, ceny środków produkcji rolnej ponad 3-krotnie, a ceny zbytu produktów rolnych ponad 2-krotnie. W takich warunkach uzyskiwanie większych dochodów przez rolników wymagało zwiększania produkcji, co eliminowało gospodarstwa ekonomicznie słabsze (mniejsze, drobniejsze) (Józwiak, Mirkowska i Ziętara, 2019). Nie ma jednej recepty dla takich gospodarstw. Zależy ona od konkretnej sytuacji.

Zmiana struktury agrarnej i ekonomicznej¹⁷ jest konieczna, zaś struktury społecznej wskazana. Struktura agrarna i ekonomiczna dotyczy w istocie gospodarstw profesjonalnych. Natomiast struktura społeczna odnosi się do udziału gospodarstw profesjonalnych, pomocniczych i hobbistycznych w potencjale produkcyjnym rolnictwa i produkcji rolniczej. W odniesieniu do zmian struktury agrarnej trzeba równoważyć cele wiążące się z bezpieczeństwem żywnościowym, wydajnością pracy i ochroną środowiska¹⁸. Nadal bowiem ma miejsce inwersja produktywności ziemi (najwyższa produktywność ziemi występuje w grupie obszarowej 25-50 ha), natomiast wydajność pracy zwiększa się wraz z rosnącym obszarem (tab. 8). Pojawia się zatem problem społecznego wartościowania produktywności ziemi i wydajności pracy. W rachunku mikroekonomicznym, tj. z punktu widzenia rodzin użytkujących gospodarstwa rolne, w stadium industrialnym rozwoju na pewnym czele stawia się wydajność pracy, co znakomicie uzasadnił Blohm (1969). Natomiast w rachunku makroekonomicznym (społecznym) trzeba poszukiwać punktu równowagi między produktywnością ziemi a wydajnością pracy, który przesuwają się w górę wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym. W przeszłości produktywność ziemi była określana przede wszystkim przez relację praca/ziemia, co obecnie zostało zniwelowane przez technikę rolniczą. Niemniej produktywność ziemi (SP/ha) nadal jest niższa w gospodarstwach wyższych grup obszarowych, natomiast wydajność pracy – przeciwnie: nie tylko jest wyższa – to jeszcze szybciej rośnie w gospodarstwach wyższych grup obszarowych. Dotyczy to nie tylko Polski, ale i innych krajów UE, w tym RFN (zob. Józwiak, Mirkowska i Ziętara, 2019, tab. 7 i 9).

Tabela 8

Produktywność ziemi i wydajność pracy w gospodarstwach rodzinnych według grup obszarowych w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	1-5 ha		5-25 ha		25-50 ha		50-100 ha		>100 ha	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Produktywność ziemi (SP/ha)	1,57	1,53	1,67	1,73	1,68	1,80	1,45	1,60	1,18	1,42
Wydajność pracy (SP/AWU)	4,46	4,76	10,70	12,74	25,59	28,10	39,90	42,12	73,14	79,43

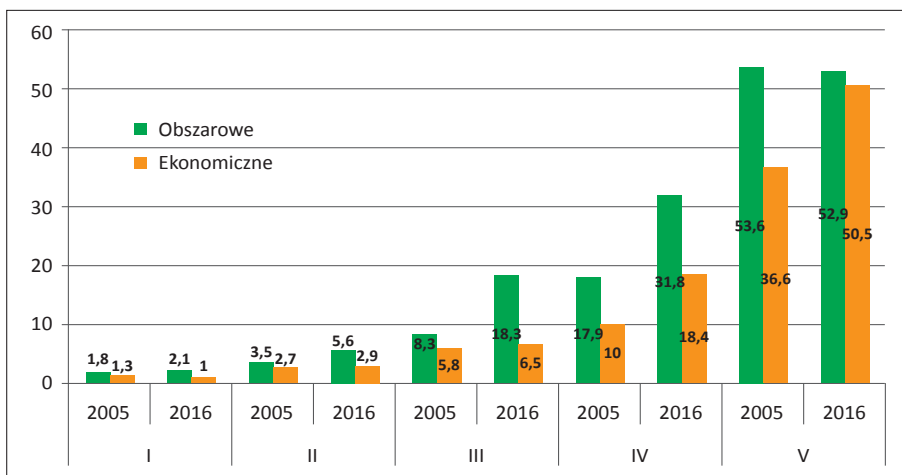
Źródło: jak w przypadku tab. 1.

Różnice w wydajności pracy pomiędzy grupami obszarowymi gospodarstw utrzymują się, a nawet nieznacznie rosną. Na przykład wydajność pracy w grupie gospodarstw powyżej 100 ha była w 2005 roku 16,5-krotnie wyższa niż w grupie 1-5 ha, a w 2016 roku 16,8-krotnie. Analizy wskazują także na rozbieżność celów ekonomicznych i ekologicznych (Zegar, 2018a).

¹⁷ Por. tab. 5 i 6.

¹⁸ Problematyka zmian w zrównoważeniu gospodarstw rodzinnych została w artykule pominięta – została ona omówiona w pracy (Zegar, 2018b).

W kontekście demografii oraz wynagrodzeń poza rolnictwem pojawia się kwestia najmu w rolnictwie. Udział pracy najemnej (stałej i sezonowej/dorywczej) w ogólnych nakładach pracy (AWU) w badanej zbiorowości wzrósł z 3,8% w 2005 roku do 7,3% w 2016 r. Miało to miejsce we wszystkich grupach obszarowych – poza najwyższą, w której praca najemna przeważa – oraz grupach wielkości ekonomicznej – poza najmniejszą (rys. 2). Wzrost wynagrodzeń w sektorach pozarolniczych może hamować zwiększanie popytu na najemną siłę roboczą w gospodarstwach rodzinnych ze względu na koszt pracy najemnej. To z kolei rzutuje na przebieg procesów koncentracji i specjalizacji produkcji w rolnictwie, w tym zwłaszcza na przekształcanie się rodzinnych gospodarstw rolnych w kapitalistyczne przedsiębiorstwa rolne zgodnie z supozycją klasyków.

Rys. 2. Udział pracy najemnej w nakładach pracy ogółem w gospodarstwach indywidualnych według klas w latach 2005 i 2016 (%).

Klasy obszarowe (i ekonomiczne): I – 1-5 ha (do 8 EUR), II – 5-25 ha (8-25 EUR), III – 25-50 ha (25-50 EUR), IV – 50-100 ha (50-100 EUR), V – 100 ha i więcej (100 EUR i więcej).

Źródło: opracowano na podstawie danych jak w tab. 1.

Najem w rolnictwie rodzinnym nie jest nowym zjawiskiem, bo występował już w zamierzalnych czasach, jeżeli potencjał pracy rodziny był za mały w stosunku do wielkości gospodarstwa rolnego. Gospodarstwa kmieci miały licznych parobków. W analizowanym okresie udział najmu w nakładach pracy badanych gospodarstw wzrósł z 3,8 do 7,3% ogólnych nakładów pracy (w AWU), w tym w gospodarstwach typu A z 6,1 do 12,2%, a w gospodarstwach typu B z 1,4 do 7,9%. Cechą wyróżniającą jest wzrost najmu stałego: w gospodarstwach typu A z 1,4 do 7,9% nakładów pracy, a w gospodarstwach typu B z 1,4 do 1,8%.

W kontekście najmu pojawia się zjawisko gospodarstw indywidualnych z przewagą najemnej siły roboczej, które nabierają cech przedsiębiorstw kapitalistycznych w ujęciu klasycznym. Statystyka publiczna nie wyodrębnia ich z ogółu gospodarstw indywidualnych, traktując *de facto* wszystkie gospodarstwa indywidualne

jako gospodarstwa rodzinne. Na podstawie badań struktury rolnej ustalono cechy gospodarstw indywidualnych, w których przeważa najemna siła robocza (tab. 9). W latach 2005-2016 liczba gospodarstw z przewagą najemnej siły roboczej zmniejszyła się o 28% (z 31,8 do 22,8 tys.), a ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw badanych spadł z 1,8 do 1,6%, natomiast zwiększył się udział takich gospodarstw w użytkach rolnych (w DKR) z 6,4 do 8,6%, zaś wielkość najmu zwiększyła się 2,5-krotnie, przy czym najem stały zwiększył się aż 4,9-krotnie, a najem sezonowy wzrósł zaledwie o 4%. Wskazuje to na umacnianie się pewnej grupy gospodarstw o cechach kapitalistycznych na tyle sprawnych, że mogą ponosić rosnące koszty pracy najemnej.

Tabela 9

*Gospodarstwa indywidualne o powierzchni 1 i więcej ha ogółem
i z przewagą najemnej siły roboczej w latach 2005 i 2016*

Wyszczególnienie	Gospodarstwa ogółem		Gospodarstwa z przewagą najmu	
	2005	2016	2005	2016
Użytki rolne/gospodarstwo (ha)	7,8	9,5	27,3	50,0
Nakłady pracy/gospodarstwo (AWU)	1,18	1,16	1,61	5,45
Standardowa produkcja/gospodarstwo (tys. EUR)	12,80	15,61	41,58	150,52
Standardowa produkcja/ha (tys. EUR)	1,55	1,64	1,52	3,01
Standardowa produkcja/AWU (tys. EUR)	10,23	13,50	25,86	27,64
Kierownicy gospodarstw z wykształceniem wyższym (%)	6,4	15,8	27,9	37,5
Gospodarstwa rolników ^a	37,1	34,1	27,4	63,8
Praca rodziny w nakładach pracy (%)	95,3	91,6	26,1	24,7

^a Przeważające źródło utrzymania stanowi działalność rolnicza.

Źródło: opracowano na podstawie danych jak w tab. 1.

Na perspektywy gospodarstw rodzinnych wpływ mają także działania polityki, podejmowane zwłaszcza w sytuacji, gdy scenariusz bazowy nie odpowiada celom przyjętym w strategii zrównoważonego rozwoju kraju, w tym rolnictwa. Działania te wykraczają poza tradycyjne cele produkcyjne i ekonomiczne. Pole zainteresowania instytucji politycznych (państwa) obejmuje zagadnienie rozwoju gospodarstw rodzinnych w kontekście: społecznie pożądanego modelu gospodarstwa rodzinnego, struktury gospodarstw rodzinnych, bezpieczeństwa żywnościowego (w tym uzasadnionego poziomu samowystarczalności), środowiska przyrodniczego (w tym ochrony gruntów rolnych), dochodów rolników, żywotności miejscowości wiejskich (zob. np. Ellis, 1993; EC, 2017; Zegar, 2018a).

Novum obecnej sytuacji w sferze polityki polega na tym, że podstawowe reguły gry i instrumenty leżą w gestii instytucji Unii Europejskiej i są określone w ramach WPR, która stanowi podstawowy instrument polityczny określający rozwój go-

spodarstw rolnych oraz stabilizuje w okresach kilkuletnich zasady funkcjonowania gospodarstw rolnych, w tym przede wszystkim transfery środków publicznych dla osiągnięcia celów stawianych przed rolnictwem zapisanych w traktatach rzymskich. WPR wciąż ewoluuje w kierunku celów ekologicznych i społecznych właściwych koncepcji zrównoważonego rozwoju (Majewski, Sulewski i Wąs, 2018) – nie zaniedbując podstawowych (pierwotnych) celów, zwłaszcza dochodów i bezpieczeństwa żywnościowego. Powoduje to także komplikowanie monitorowania i oceny skuteczności WPR, ponieważ cele pierwotne w miarę łatwo było kwantyfikować, natomiast cele ekologiczne (na przykład bioróżnorodność) czy społeczne (na przykład spójność społeczna) trudniej poddają się pomiarowi i ocenie.

WPR wciąż stoi w obliczu godzenia częściowo rozbieżnych celów: wydajności pracy i wydajności ziemi (a w przypadku pewnego odsetka gospodarstw rolnych rentowności kapitału). Wydajność pracy jest ważna ze względu na opłatę pracy – dochód z gospodarstwa rolnego, ponieważ godziwy dochód pracujących w rolnictwie od początku (Traktaty rzymskie, art. 39) stanowił jeden z głównych celów WPR. Nadal cel dochodowy jest ważny, ponieważ pomimo znaczących transferów środków publicznych do rolnictwa, stanowiących około 40% dochodu rolniczego, dochód rolniczy na jednostkę pracy wynosi w relacji do średniego wynagrodzenia poza rolnictwem około 40% i wykazuje tendencję do rozwierania się (Hill, 2015; EC, 2017). W Polsce udział transferów środków publicznych w kreowaniu dochodów rolniczych sięga 45%, jednak spada i należy się liczyć ze zmniejszeniem znaczenia tego czynnika „dochodotwórczego”, co oznacza, że dalsze zwiększanie dochodów będzie określane głównie przez wzrost produkcji i jej efektywność (obniżanie kosztów jednostkowych) i prawdopodobnie przez wynagrodzenie usług ekosystemowych.

WPR, aczkolwiek dominuje, to jednak nadal pozostawia znaczące pole polityce krajowej dla ewentualnego korygowania trajektorii rozwoju rolnictwa. Także w tym przypadku zachodzi nowa sytuacja, ponieważ rozwój rolnictwa coraz bardziej określany jest przez instrumenty polityczne wychodzące poza tradycyjnie pojmowaną politykę rolną. Obszarów interwencji politycznej może być wiele. Dalej poczynimy pewne uwagi o charakterze ogólnym w odniesieniu do kilku z nich.

Popyt na produkty rolnicze oraz usługi ekosystemowe świadczone przez gospodarstwa rolne (i rolnictwo *in corpore*) decyduje o możliwościach spożytkowania potencjału produkcyjnego. W odniesieniu do popytu żywnościowego należy liczyć się ze wzrostem popytu na produkty żywnościowe wysokiej jakości (w tym produkty rolnictwa ekologicznego) i żywności funkcjonalnej – o ile będą wytwarzane z zachowaniem konkurencyjności lub będą wspierane środkami publicznymi. Szczególną szansę tworzą lokalne systemy żywnościowe. Ogromne możliwości przed produktami rolniczymi otwiera biogospodarka, czemu powinna sprzyjać zmiana relacji cen kopalni i biomasy rolniczej. Nadmierny popyt na produkty rolnicze zagraża jednak dostarczaniu dóbr publicznych oraz usług ekosystemowych i społecznych.

Zmiany demograficzne – zwłaszcza zmiana struktury wiekowej (relacja utrzymywanych do pracujących) oraz absolutne zmniejszenie zasobów pracy – tylko częściowo może być kompensowane przez wydłużenie czasu pracy (wieku emerytalnego) i zwiększenie wskaźnika zatrudnienia. Sytuacja na rynku pracy będzie

skłaniać do sięgania po zasoby pracy tkwiące w rolnictwie, uwalniane przez technikę rolniczą oraz koncentrację potencjału i produkcji – zwiększanie rozmiarów gospodarstw rolnych¹⁹. Wzrost wynagrodzeń w sektorach pozarolniczych oraz relacje cen rolnych, a jednocześnie wzrost aspiracji ludności rolniczej (dążenie do parytetu dochodów – porównywalnej opłaty pracy) będzie stwarzać silną stymulację do rezygnowania z działalności rolniczej na rzecz działalności nierolniczej. Pewna frakcja gospodarstw rolnych rozwijająca się w oparciu o najem siły roboczej będzie napotykać rosnące trudności bądź to z powodu braku pracowników najemnych (zwłaszcza sezonowych), bądź też z powodu rosnących kosztów najmu, gdyż wynagrodzenia najmu podążają w ślad za wynagrodzeniami poza rolnictwem²⁰.

Rola innowacji w zwiększaniu produkcji rolniczej rośnie wobec ograniczonej ziemi rolnej, konieczności zmniejszania nakładów środków produkcji z kopalini oraz rosnących wymogów zdrowotnych i ekologicznych produktów rolniczych. Wśród innowacji dominują technologie industrialne (np. nanotechnologie, technologie precyzyjne, nowe stymulatory wzrostu roślin i zwierząt), które umożliwiają zwiększanie produktywności rolnictwa, ale i z reguły wymagają zwiększania rozmiarów gospodarstw rolnych. Tak jest w przypadku praktyk rolnictwa precyzyjnego, wykorzystywania nawigacji satelitarnej, dronów, utylizacji odchodów itd. Innowacje stanowią zatem oczywisty czynnik wpływający na gospodarstwa rolne w przyszłości, a ściślej mówiąc, mogą zagrozić gospodarstwom rodzinnym (Djurfeldt, 2016). Niemniej jednak technika rolnicza może być także dostosowywana do wielkości gospodarstw rolnych, do konkretnych potrzeb w ramach mniejszej skali produkcji rolnej. W szczególności postęp biologiczny – wykorzystanie współdziałania organizmów żywych i roślin – może skłaniać do koncentracji, lecz może także służyć małej skali produkcji. Intensyfikacja agroekologiczna (Maciejczak, 2018) jest możliwa w gospodarstwach rolnych różnej wielkości. Trzeba jednak stymulować (zachęcać) placówki naukowo-badawcze do tworzenia innowacji nie tylko dla większych podmiotów.

Wciąż ważnym narzędziem w ręku polityki pozostaje prawo w zakresie gospodarki ziemią. Ziemia była przedmiotem zainteresowania polityki od niepamiętnych czasów. Problem ziemi jest wielce złożony, bo jest ona nie tylko niepomnażalna i nieprzemieszczalna, ale jednocześnie stanowi dobro prywatne (ekonomiczne) i dobro publiczne (wspólne), a nawet dobro narodowe. Stąd płynie wniosek, że na korzystanie z tego dobra powinny być nałożone pewne rygory, aby nie uszczuplać korzyści płynących z ziemi jako dobra publicznego. Własność ziemi nie jest nieograniczona i właściciel ziemi ma nie tylko prawa, ale i obowiązek, aby „wykonywać swoje prawo w sposób społecznie użyteczny” (Marciniak, 2016, s. 119). Z powyższego wynika, że koncentracja ziemi w ręku jednych podmiotów może umniejszać ogólny dobrostan społeczny – nawet w sytuacji, gdy gospodarstwa o wielkim areale mają przewagę nad pozostałymi nie tylko ekonomiczną, lecz także ekologiczną.

¹⁹ W tym zakresie ważne są zarówno czynniki zewnętrzne (ssanie), jak i wewnątrzrolnicze (pchanie). Natomiast technika rolnicza równocześnie stwarza możliwości zwiększania skali produkcji ale i wymusza wzrost tej skali. Wiele zależy od relacji ekonomicznych.

²⁰ Pomijamy tu zagadnienie migracji zagranicznych, bo jest ono bardzo złożone i jego naświetlenie wymagałoby dłuższego wywodu.

Zagospodarowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce stanowi niewątpliwie piętę achillesową ze znaczącymi konsekwencjami dla kosztów transformacji rolnictwa, a także kosztów życia na wsi. Z tego względu wprowadzanie ładu (może raczej powstrzymywanie narastania chaosu) w przestrzeni wiejskiej wiąże się ze zmianą struktur rolnych, powstrzymując proces koncentracji w rolnictwie. W zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej trzeba dążyć do dobrostanu społeczności wiejskich, godząc cele ekologiczne (ekosystemowe, krajobrazowe), ekonomiczne (rolnictwa i innych sektorów wytwórczych) oraz żywotności miejscowości wiejskich. To rzutuje na strukturę obszarową, ekonomiczną i społeczną rolnictwa, która powinna być uwzględniana w wyborach politycznych.

Kultura w kontekście przemian w rolnictwie to przede wszystkim wartości, jakimi kierują się rolnicy. Wykraczają one poza wartości tkwiące u podstaw ekonomii neoklasycznej (m.in. chciwość, fetysz wzrostu, efektywność mikroekonomiczna). Ważne są nadal ukształtowane przez wieki wartości rodzinne czy religijne. Ważne miejsce w hierarchii wartości zajmuje wolność wyboru – także sposobu gospodarowania – pod warunkiem, że nie stoi to w sprzeczności z wartościami społecznymi takimi jak dobro wspólne.

Podsumowanie

Po akcesji Polski do Unii Europejskiej i objęciu rolnictwa mechanizmami WPR nastąpiło przyspieszenie transformacji rolnictwa rodzinnego według wzorca farmerskiego (industrialnego). W okresie kilkunastu najbliższych lat (w okresie do 2030 r.) należy liczyć się z kontynuacją tego kierunku transformacji.

W kreśleniu perspektyw gospodarstw rodzinnych pomocne jest uchwycenie zróżnicowania zbiorowości tych gospodarstw, a w szczególności wyróżnienie typów społeczno-ekonomicznych. W złożonej strukturze rolnictwa rodzinnego trzon stanowią gospodarstwa zorientowane na rynek i zapewniające podstawowe źródło utrzymania rodzinie użytkownika (typ A). Uzupełniające znaczenie mają gospodarstwa pomocnicze – zorientowane na rynek, ale z dochodem nierolniczym zapewniającym podstawowe utrzymanie (typ B). Na podstawie analizy zmian w okresie 2005-2016 i oceny eksperckiej ustalono, że w 2030 roku liczba gospodarstw typu A wyniesie około 300 tys. (spadek o około 30%), podobnie jak i gospodarstw typu B (spadek o około 40%). W szczególności w przypadku gospodarstw typu A będą to gospodarstwa, przeciętnie rzecz biorąc, o większym areale i większej skali produkcji.

Przebieg transformacji w coraz większym stopniu określają siły zewnętrzne kształtowane poza sektorem rolnym. Dotyczy to w szczególności zmian demograficznych, wynagrodzenia poza rolnictwem, konkurencji oraz polityki. W tym ostatnim przypadku trzeba rozróżnić WPR oraz politykę krajową. Obszarami tej ostatniej – poza tradycyjną polityką rolną – są następujące: popyt na produkty rolno-żywnościowe, demografia, innowacje, gospodarka ziemią i gospodarka przestrzenna oraz kultura.

Literatura

- Blohm, G. (1969). *Nowe zasady prowadzenia gospodarstwa. Mechanizm dostosowywania się gospodarstw do zewnętrznych warunków ekonomicznych*. Warszawa: PWRiL.
- Czyżewski, B. (2017). *Kierat rynkowy w europejskim rolnictwie*. Warszawa: PWN.
- Djurfeldt, G. (2016). Family and capitalist farming: Conceptual and historical perspectives. W: G. Djurfeldt, S. Sircar (red.), *Structural transformation and agrarian changes in India*. Routledge.
- EC (2007). CAP-post 2013: Key graphs & figures. Share of direct payments and total subsidies in agricultural factor incomes.
- EC (2017). *The Future of Food and Farming*. Brussels: European Commission.
- Ellis, F. (1993). *Peasant Economics. Farm households and agrarian development*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- FAO (2014). *The state of food and agriculture: Innovation at family farming*. Rome: Food and Agriculture Organization in the United States.
- Graeb, B.E., Chappell, M.J., Wittman, H., Ledermann, S., Kerr, R.B., Gemmill-Herren, B. (2016). *The State of Family Farms in the World. World Development*. Vol. 87, s. 1-15. Pobrane z: (<http://dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2015.05.12>).
- GUS (2018). *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: GUS.
- Hayami, Y., Ruttan, V.W. (1985). *Agricultural Development: An International Perspective*. Baltimore-London: The John Hopkins University Press.
- Hill, B. (2015). Comparison of Farmers' Incomes in the EU Member States. Brussels: European Parliament's Committee on Agriculture and Rural Development.
- Józwiak, W., Mirkowska, Z., Zięta, W. (2019). Duże gospodarstwa rolne w krajach UE o różnym poziomie rozwoju gospodarczego w latach 2005-2016. *Więś i Rolnictwo*, nr 1(182), s. 7-23. DOI:10.7366/wir012019/01.
- Maciejczak, M. (2018). Non-industrial sustainable intensification of agriculture. W: M. Kwasek, J.S. Zegar (red.), *From the research on socially-sustainable agriculture (48)*. Monographs of Multi-Annual Programme 2015-2019, nr 84.1 (s. 29-53). Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Majewski, E., Sulewski, P., Wąs, A. (2018). *Ewolucja Wspólnej Polityki Rolnej w kontekście wyzwań Trwałego Rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Marciniak, K. (2016). Pojęcie własności rolnej w kontekście regulacji dotyczących kształtowania ustroju rolnego i przemian struktury agrarnej. W: P. Litwiniuk (red.), *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne* (s. 111-125). Warszawa: FAPA.
- Mazoyer, M., Roudart, L. (2006). *A History of World Agriculture*. New York: Monthly Review Press.
- O'Donoghue, C., Devisime, S., Ryan, M., Conneely, R., Gillespie, P., Vrolijk, H. (2016). Farm economic sustainability in the European Union: A pilot study. *Studies in Agricultural Economics*, no. 118, s. 163-171.
- Ploeg van der, J.D. (2009). *The new peasantries. Struggles for autonomy and sustainability in the era of empire and globalization*. London: Earthscan.
- Tomczak, F. (2005). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Woś, A., Zegar, J. (2002). *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. Warszawa: IERiGŻ.
- Zegar, J.S. (2018a). *Kwestia agrarna w Polsce*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

- Zegar, J.S. (2018b). Sustainability of Family Farms by Production and Economic Type in 2005 and 2016. W: M. Kwasek, J.S. Zegar (red.), *From the research on socially-sustainable agriculture (48)*. Monographs of Multi-Annual Programme 2015-2019, nr 84.1 (s. 87-117). Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Ziętara, W., Zieliński, M. (2012). Efektywność i konkurencyjność polskich gospodarstw rolniczych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1(330), s. 40-61.

THE PERSPECTIVES OF FAMILY FARMS IN POLAND

Abstract

Poland's accession to the European Union resulted in acceleration of the transformation of agriculture which followed the path of agriculture development of economically developed countries. This transformation consists in a decrease in the number of farms, a drop in the share of agriculture in the social farm structure, but also a growth in the potential and production, land productivity, in particular farm labour productivity, while maintaining huge differentiation between farms. Analysis of the farm structure survey data carried out by the Statistics Poland between 2005 and 2016 points to speeding up the transformation of agriculture in Poland in the indicated direction. The analysis also enables to prepare a scenario of changes on family farms in the period up to 2030. When the scenario deviates from the desired direction – also under the influence of new circumstances – it is possible to take up policy actions to correct the scenario to some extent. The essence of these changes comes down not to the EU Common Agricultural Policy, but rather to national policies and also goes beyond the traditional scope of agricultural policy.

Keywords: transformation of agriculture, family farms, projection, policy.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 13.09.2019.